

УЯВЛЕННЯ ПРО НАЙМИТУВАННЯ ТА НАЙМИТСЬКУ ДОЛЮ В УКРАЇНСЬКИХ НАРОДНИХ КАЗКАХ

Василь Маліков

УДК [398.21:316.343.37-057.16] (477)

У статті проаналізовано українські народні казки та показано їхнє значення для звичаєво-правових традицій наймитування. Це дослідження покликане розкрити селянські уявлення щодо найманої праці, а також образ наймита, відображений у казках другої половини ХІХ — початку ХХ ст.

Ключові слова: народна казка, наймитування, звичаєве право, наймит, традиційна народна культура.

The author analyzes Ukrainian folk tales and shows their significance for customary law traditions of wage labour. This study aims to reveal peasant concepts about wage labour and an image of farm labourer reflected in folk tales of the second half of the XIX — early XX centuries.

Keywords: folk tale, wage labour, customary law, farm labourer, traditional folk culture.

Дослідження звичаєво-правового інституту наймитування в українському селі другої половини ХІХ — початку ХХ ст. є важливим для з'ясування особливостей традиційної народної культури, складовою якої і виступає цей інститут. Наявність вагомих збірок і фольклористичних досліджень народних казок, розвинена методологія зумовлюють необхідність залучення казкового фольклору як одного з найважливіших джерел вивчення наймитування.

Звернення насамперед до соціально-побутових казок, у тому числі до казок про бідних і багатих, умотивоване тим, що саме в них основними героями часто виступають бідняки, наймити [11, с. 75—79]. Сюжети фантастичних казок також можуть бути пов'язані з наймитуванням. При цьому найми як побутова деталь і образ наймита є реалістичними соціальними узагальненнями. Саме тому для такого дослідження можливим є використання як побутових казок, так і фантастичних.

У ході аналізу матеріалів автор виокремив коло питань щодо наймитування, які можна висвітлити на основі вивчення представлених джерел. Адже відомо, що результати дослідження джерела значною мірою залежать від тих питань, які до нього поставлені. Так, у казковому фольклорі можна знайти уявлення про службу та характер праці наймита, але годі шукати точного переліку робіт, який могли виконувати останні. Можна знайти уявлення про необхідність оплати праці наймита, але

немає сенсу встановлювати за казками розміри цієї оплати. Можна сформулювати уявлення про особливе соціальне й матеріальне становище наймита, але неможливо порохувати його статки.

Джерелознавча база соціально-побутових і фантастичних казок, використаних у цій статті, має значну традицію. Серед досліджень варто виділити кандидатську дисертацію І. Хланти [11], праці О. Бріциної [2], Л. Мушкетик [7]. Для аналізу казок були обрані збірки класиків української фольклористики й етнології П. Чубинського [10], Б. Грінченка [5], О. Афанасьєва [1], а також інші збірки [3; 4; 6; 8], які разом становлять вагомий доробок вітчизняної фольклористики.

У дисертаційній праці І. Хланти соціально-побутові казки розглядаються не тільки як правдиве відображення дійсності, але і як узагальнення досвіду, осмислення, відгуки, реакції щодо соціальної дійсності. У дусі марксистсько-ленінської методології дослідник відзначає, що казки про багатих і бідних мають яскраво виражений соціальний колорит, і що в соціально-побутових казках загострення класової боротьби знайшло своє художнє осмислення [11, с. 65—66]. Сама дисертація сповнена емоційності, співчуття до бідних і презирства та ненависті до багатих, що відобразилось як у лексичі, так і в подачі матеріалу. Дослідник проводить аналіз казок у контексті тогочасних соціально-економічних процесів в українському селі, стверджуючи, що

такі казки свідчать про зростання суспільно-політичної свідомості селян. На думку І. Хланти, у соціально-побутових казках, поміж іншим, яскраво виявляються соціальні позиції та погляди трудящих мас, відтворюється загострення класових суперечностей, зображується побут і надії-сподівання селянства часів феодалізму і капіталізму. Дослідник також стверджує, що у фантастичних, соціально-побутових та родинно-побутових казках фантастика набуває нової реальності, реалізується в ситуаціях, максимально наближених до повсякденного життя. Сюжети казок взяті переважно з навколишньої дійсності, а дійові особи й ситуації є цілком реальними. Те, що основний масив народних уявлень про наймитування можна знайти в побутових казках (хоч і міфологічні казки, у яких містяться значні побутові елементи, є корисними для аналізу цих уявлень), підтверджується і працею П. Чубинського [10, с. 7]. Тобто, такі казки визнавалися відповідним матеріалом для дослідження народного побуту. Але при цьому варто враховувати наявність фантастичних елементів, гіперболізації, граничного загострення і т. д., які віддаляють казку від дійсності. При такому аналізі казок увагу приділено саме народним уявленням про наймитування, а не відображенню побуту та занять наймита у фольклорі, оскільки можливість достовірного відображення дійсності є доволі сумнівною.

У цій статті народні казки та оповідання аналізуються з метою виявити основні соціальні характеристики та особистісні риси, приписувані наймиту. Вивчення образу наймита охоплює наявні в сюжетах казок моделі поведінки та життєві сценарії, враховуючи віковий та гендерний аспекти. Особливої уваги заслуговують мотиви зв'язку наймита з надприродними силами, володіння ним таємним «знанням». Аналіз текстів казок дозволяє також розкрити уявлення про соціальну справедливість, працю і народні погляди та ідеали щодо звичаєво-правових відносин наймання у другій половині XIX — на початку XX ст.

Уявлення про зумовленість наймитування тяжкою бідністю чітко простежується в укра-

їнських казках. «Був-жив бідний Іван. Мав десятеро дітей, але не мав чим їх годувати і пішов просити роботи у пана» [6, с. 350] — ось типова за змістом зав'язка сюжету казки стосовно наймитування. Найми й відробітки згадуються в сюжетах казок як засіб подолання тимчасової або постійної матеріальної скрути. Наймитування розглядається як таке, що супроводжує життя бідної людини, є її неодмінним атрибутом. Водночас у казках можна виділити уявлення про те, що за допомогою наймитування можна облаштувати власне господарство і більше не займатися чужою роботою. Приділивши значну увагу мотивам тяжкої бідності, І. Хланта розглядає їх як реалістичні картини та риси художнього узагальнення долі бідного селянства в соціально-побутових казках [11, с. 98].

Популярним мотивом, пов'язаним з наймитуванням, є пошук або віднаходження своєї долі. Народні уявлення про долю були розкриті в дослідженні Л. Мушкетик. Людська доля визначається наперед, але водночас її можна змінити активним способом, завдяки умінню героя не прогавити сприятливого випадку, діяти сміливо, активно і не відступати перед труднощами. У казці герой, який активно творить добро, тим самим «кує» собі щасливу долю [7, с. 7]. Так, бідний чоловік, підпросившись у найми на 6 років, знаходить багатство і долю [10, с. 350–351]. Відхід у найми сироти пов'язується з випробуваннями, втратами винагороди за службу, розчаруваннями, але й знаходженням своєї долі, жінки [10, с. 11–14]. А купчиха, ставши наймичкою, відновлює справедливість щодо себе, возз'єднується зі своїми батьками й чоловіком [5, с. 346–347]. В іншій казці жінка посилає свого чоловіка в найми, бо в неї скоро народиться дитина, а грошей нема. Рішення йти в найми мотивується необхідністю піклуватися про дітей. У наймах чоловік знаходить багатство та щастя для своєї сім'ї [10, с. 353–354]. Тобто, якщо для молодої людини наймитування приносить долю (хлопець знаходить собі дружину, багатство), то для одруженого доля й щастя постають як забезпеченість власної сім'ї та повернення до неї.

У народних казках трапляється також уявлення про значення наймів для навчання молоді ремеслу. Так, відряджаючи героя з хати в найми, його батько хоче, щоб він вивчився якомусь ремеслу (кравецтву, шевству, ковальству) [4, с. 259–260]. Поширенішим є уявлення про те, що наймитованню дає молодій людині досвід, необхідний для самостійного дорослого життя. Наприклад, в одній казці батьки побачили, що з їхнього сина «нічого не буде» і нагнали від себе у світ, «аби чужі люди навчили його розуму» [6, с. 330].

У казці «Дідова дочка та бабина дочка» дівчина, яка пішла в найми, майже задурно прослужила в господаря, але завдяки своїй працелюбності, щирості та співчутливості вона чарівним шляхом отримала багатство. У цій та подібних казках простежується уявлення про те, що, відправивши з дому в найми дочку, можна позбутися видатків на її утримання. Баба (мачуха) мотивує необхідність відходу дочки тим, що вона ледача і даремно їсть хліб удома [10, с. 66–67]. Водночас у казці можна побачити симпатію до працелюбної дівчини та народне уявлення про неодмінну винагороду за таку працелюбність, старанність та слухняність.

Часто трапляються уявлення про сумлінну працю наймита в господаря та необхідність справедливої винагороди за неї. Чітко виділеними є народні погляди на службу, її терміни та відплату за неї [10, с. 11–14, 30; 4, с. 259–267; 6, с. 334]. Цей аспект пов'язаний з нормами трудових відносин селянства, згідно з якими сумлінність і працьовитість схвалюються і мають бути відповідно нагороджені, а лінощі та ухиляння від своїх обов'язків — покарані. Саме такі уявлення яскраво висвітлено в метафоричній формі в казці «Воли і цап» [6, с. 68–69]. Ідеал винагородження наймита за службу проявляється в народних казках і шляхом засудження негативних рис господаря: скупості, пихатості. Саме через них у нього довго ніхто не наймитовав [6, с. 348]. Контрастність образів наймита й господаря, надання останньому негативних рис детально проаналізував І. Хланта [11]. На основі казкового фольклору можна розкрити

уявлення про працю як неодмінну складову життя тогочасної людини. Потреба в праці є і в героя, який іде наймитувати, і в господарів, які приймають його на роботу. Ідеалом сумлінного наймита можуть вважатися чарівні слуги, яких дала герою однієї з казок вдячна гадюка за врятоване життя. Вони виконують без заперечень усі накази [10, с. 54].

До важливих мотивів народних казок належить договір між наймитом і господарем. За народними уявленнями, прийняття цього договору має добровільний характер, а його виконання є обов'язковим. Відхід від такої практики викликає осуд, а порушник неодмінно зазнає покарання. У казці «Про сонце, море, Юрія й Петра» головним героєм виступає бідний парубок, який пішов у найми. Служба в хазяїна показана як спосіб забезпечення власного життя. При цьому мотив наймання в цій казці збагачений уявленнями про договір, його термін, обов'язки наймита, розмір винагороди за службу [10, с. 7–11; 6, с. 305, 308–310]. Умови можуть навіть бути об'єктом гумору [1, с. 200–201]. В іншій казці «Ох або чорт» чоловік вирішує віддати свого сина в найми через бідність: щось заробить і хліба вдома не їстиме. Він наймає хлопця до чорта Оха, при цьому укладається усний договір, за яким оговорюється платня й утримання, батько бере завдаток, а по закінченні терміну наймів (один рік) — і решту грошей. У цих договірних відносинах синові відводиться виключно пасивна роль, по суті, герой-наймит є об'єктом договору. Йому вдається піти з наймів лише хитрістю [10, с. 368–370]. Так само в казці «Про морського царя та його дочок» простежується уявлення про те, що батько розпоряджається долею свого сина, може відправити його в найми [10, с. 17]. Хоча серед сюжетів народних казок є й такі, за якими син з власної волі залишає батьківську сім'ю і вирушає в дорогу, наймаючись на фільварок [3, с. 53]. Утім, народним ідеалом у казках виступає такий договір, згідно з яким наймит отримує належну платню, а сам договір наймання укладається на рівноправній і добровільній для обох сторін основі. Зокрема, в одній з народних

казок герой-наймит самостійно обирає, чи продовжувати йому службу в хазяїна ще на один рік після завершення терміну попереднього договору, і так само обирає, чи погоджуватися йому на запропоновану платню [8, с. 291–292]. Складові частини договору наймання присутні в казках у більш чи менш розгорнутій формі, включаючи взаємні зобов'язання наймита і господаря. Зобов'язання господаря перед наймитом можуть мати побутовий характер (одяг, їжа, платня за певну роботу), а можуть бути й певні моральні зобов'язання (навчити жити по правді, виховати). Зобов'язання наймита зводяться до чіткого виконання всіх завдань господаря. Поряд з побутовими завданнями можуть бути й фантастичні.

Парубок, який найнявся пастухом, взаємодіє з надприродними силами, що повністю відповідає зафіксованим дослідниками народної культури тогочасним уявленням про пастуха і «таємні» знання, якими він володіє. За допомогою палиці наймит-пастух може збирати всіх звірів і гадів. Так, він, зрештою, змушений віддати вовку обіцяного святим Юрієм коника. Наймит не відступає від умов договору, коли втручання святих Юрія й Петра знищує його винагороду за працю, але й не продовжує службу [10, с. 7–11]. **Мотиви контактів наймита з надприродними силами та отримання «таємних» знань, які допомагають йому здобути щастя, простежуються і в інших казках** [10, с. 368–370; 3, с. 53–63].

Загалом у казках переважає позитивне ставлення, симпатія до героя, який є наймитом і бідняком, ідеалізація його здібностей і моральних якостей, однак саме явище наймитування вважається негативним. Так, у казці «Про яйце-бельце» простежується уявлення про те, що служба в інших людей — це не справа багатих, із цього тільки «будуть сміятися». Цікавим є також звертання батька до сина, щоб він пішов у найми. Син має підкоритися цій вимозі, хоча він і не згоден [10, с. 15–17]. Негативне ставлення до служби як до соціально низького заняття простежується і в оповіді, поданій Б. Грінченком [5, с. 255–256]. За народними уявленнями,

соціальна позиція наймита в селянській громаді окреслена досить чітко, як і становище інших щодо нього. Принижений соціальний статус бідного наймита зафіксовано в народній казці «Біля райських воріт» [6, с. 404–405]. У казці «Про Діда (Бога)» священник вирішив пасти сільську худобу, бо вважав, що пастух бере за багато платні за цю справу. У цій казці висловлюється погляд селян, що священнику соромно пасти худобу. Та й зароблені таким чином гроші в нього вкрали, а сам священник став старцем [10, с. 333]. Отже, чітко простежуються уявлення про необхідність дотримуватися такого способу життя й обирати такі заняття, які б відповідали певному статусу.

Уявлення про принижене соціальне становище наймита спостерігається і в низьких моральних якостях і вчинках, що приписуються наймитам в окремих казках. Наймити можуть бути представлені і як погані герої, наділені негативними моральними характеристиками та здатними до низьких вчинків. Наприклад, у казці «Про дівчину, що як кашляне, то золото паде, а як заплаче, то жемчуг сиплется» наймичка видає себе за наречену царя, позбавляючи зору і прирікаючи на смерть справжню наречену, свою хазяйку. Образу наймички тут приписуються такі риси, як хитрість, підступність. У зговір вступає й кучер, отримавши за це гроші від наймички [10, с. 30–31].

Окремої уваги в казках заслуговують гендерні уявлення щодо наймитування. Цікаво, що в більшості казок наймитування передбачає переміщення в просторі, відхід у чужі краї і здійснюється, як правило, особами чоловічої статі (чоловіками, синами), інколи усією сім'єю, зрідка — жінками. Зокрема, у казці «Про хлопця-сироту» важливе значення мають для парубка-наймита мандрювання. Саме в ходіннях герой знаходить і роботу, і розчарування, і жінку, як і вирішення складних завдань, поставлених перед ним дядьком і паном [10, с. 11–14]. Так само і в казці «Як пастух наговорив повний мішок» вказано, що в пошуках роботи герой зайшов «далеко в чужину» та найнявся за умови, що пан замість платні віддасть йому свою дочку за жінку [6, с. 330]. **Аналіз мо-**

тиву ходіння, відходу, мандрування в казках дає можливість переоцінити сенс відхожого промислу для селянства. У поглядах дослідників другої половини XIX — початку XX ст. селянський відхід називається скитанням, оцінюється як нераціональний, непродуктивний, безглуздий. Однак аналіз казок дає змогу виявити народні погляди на відхід як на спосіб пошуку щастя, неодмінну складову зусиль селянина для забезпечення свого добробуту. У казці «Про хлопця-сироту» відхід з дому на чужину розглядається не просто як можливість кожного чоловіка, але і як його обов'язок [10, с. 13]. Це відповідає уявленням традиційної культури про активність та мобільність чоловіків і пасивність та статичність жіноцтва. Так само й у новелі «Про наймита, що служив за три слова» чоловік іде від нещасливого сімейного життя і злиднів на чужину в найми та щасливо повертається через 18 років, маючи багатство, досвід, повагу, возз'єднується зі своєю дружиною та сином [8, с. 291–297]. У казці «Про морського царя та його дочок» помітним є уявлення про те, що, відправившись у чужі далекі краї, чоловік може набути багатства, так само як це робив його батько [10, с. 17]. У казці «Про двох братів» бідний брат залишає дружину з дітьми вдома, а сам іде на заробітки. І так само на чужині знаходить свою долю, багатство, матеріально забезпечивши власну сім'ю [10, с. 45–48]. Рід занять наймитів теж відповідає уявленням про статево-віковий поділ праці: «найнялися у пана на службу: чоловік був за економа, жінка за кухарку, а діти пасли вівці» [6, с. 293].

Наймитування в одних випадках пов'язується з мандруванням, а подорож — із чарівними пригодами, які спричиняють певні позитивні чи негативні ситуації. У народних казках відхід у найми, залишення рідної домівки досить часто пов'язується з подальшими трагічними подіями, коли гине або сам наймит, або близька йому людина. Загибель героя-наймита відбувається внаслідок його вбивства при поверненні із заробітків, мотивом якого виступають зароблені кошти [9, с. 340–341]. У новелі «Наймит, що служив за три слова» [8, с. 291–297] можна виділити уявлення про небезпеки,

спричинені відходом у найми. Небезпека, з одного боку, пов'язується із беззахисністю життя й гаманця наймита в дорозі перед розбійниками та шахраями, із втратою пильності внаслідок пияцтва, що могло призвести до біди, а з другого боку, небезпека стосується відчуження від своєї сім'ї та втрати становища в громаді.

Наймитування в казках сприймається і як можливий життєвий сценарій для сиріт, котрі нічого не мають. У казці «Три брати і Бог» в найми йдуть сироти, бажаючи потрапити до доброго хазяїна. Їх приймає до себе за дітей хазяїн — старий дід, обіцяючи оженити їх, дати землю й хату, коли прийде час [10, с. 355–356]. У цій казці оминається опис самого приймацького життя з названим батьком, а одразу дається його результат: названий батько допомагає синам облаштувати власне сімейне господарство, виступаючи для них сватом. Отже, у казці максимально лаконічно відображено один із соціальних інститутів селянства — приймацтво, яке мало на меті забезпечити соціалізацію дітей у селянському середовищі, у тому числі і їхнє матеріальне становище, виховання та створення ними власних сімей. Мотив наймитства-приймацтва є доволі розповсюдженим у казках. Пов'язаним із цим є сюжет казок, за яким герой чи героїня йдуть у найми до тих, хто порятував їм життя [10, с. 66–67]. Герой казки «Про Лева — купецького сина» пішов у прийма до незрячих баби й діда, став їм сином і пастухом. Наймання пов'язується із прийняттям до сім'ї за сина [10, с. 304–307].

У народних казках простежуються й уявлення про наймитування як таке, що більше підходить до певного віку людини, зокрема, для молоді. У казці «Про Тром-сина» герой з Божого благословення, ставши на порі, іде в найми [10, с. 337–338]. В іншій казці є вказівка й на те, коли має завершуватися наймитування: батько героя просить відпустити його, вказуючи господарю на те, що «сина вже женить пора, а він ще й досі в наймах» [10, с. 368–370]. У казках наявне також уявлення про те, що старі люди не здужають самі заробити собі хліба, на відміну від дітей та дорослих, які йдуть у найми задля цього [10, с. 59].

Зв'язок наймитства з мандрюванням та його вплив на життєвий сценарій чітко простежується в частині казок поряд зі статичністю наймитського життя в іншій частині. Окремо розглядаються мотиви щодо наймитської праці, які слід відділяти від мотивів про труд та працю бідняка через надзвичайну поширеність останніх. Наймитування в народній свідомості пов'язується з бідністю та варіантом заробітку.

Наймитську працю потрібно розглядати як особливий різновид праці, з яким пов'язані специфічні уявлення та цінності, відображені в казках. Серед таких уявлень розглядається вплив наймитування на матеріальне становище наймита та його родини. При цьому, як і у випадку статичності/динамічності наймитства, характер цього впливу виявляється різнобічним, навіть протилежним у різних сюжетах. У деяких казках простежується і вплив наймитування на вибір шлюбної пари,

сімейне життя, взаємозв'язки наймитства та приймацтва. Одним з основних напрямів джерелознавчої роботи з казковим фольклором є вивчення такої важливої частини звичаєво-правових відносин наймання, як договірні умови найму. Аналіз народних казок дозволяє стверджувати про стійкість уявлень щодо договірного характеру відносин наймання. У текстах казок присутні елементи, які утворюють договір наймання: характер виконуваних робіт, взаємні зобов'язання наймита та господаря, умови праці та платні за неї. Виконання наймитом усіх умов схвалюється та винагороджується, тоді як порушення договору морально засуджується. У казках простежується уявлення про непорушність умов договору. Наявність та чіткість цих складових дозволяє вести мову про високий ступінь розвитку народної правосвідомості у цій сфері суспільних відносин.

1. *Афанасьев А. Н.* Народные русские сказки : в 3 т. / подгот. Л. Бараг, Н. Новиков; отв. ред. Э. В. Померанцева, К. В. Чистов. – М. : Наука, 1984. – Т. 1. – 512 с.

2. *Бріцина О. Ю.* Українська народна соціально-побутова казка: (специфікація та функціонування) / О. Бріцина. – К. : Наукова думка, 1989. – 150 с.

3. Галицькі народні казки / збір. О. Роздольський, упоряд. І. Франко // Етнографічний збірник / під. ред. М. Грушевського. – Л., 1895. – Т. 1. – С. 1–120.

4. Героїко-фантастичні казки / упоряд. І. Березовський. – К. : Дніпро, 1984. – 367 с.

5. *Гринченко Б. Д.* Из уст народа. Малорусские рассказы, сказки и прочее / Борис Гринченко. – Чернигов : Типография губернского земства, 1901. – 490 с.

6. Казки Карпат: українські народні казки / упорядкув., вступ. ст., прим. та слов. І. В. Хланти. – Ужгород : Карпати, 1990. – 418 с.

7. *Мушкетик Л.* Людина та її доля в народних казках Українських Карпат / Л. Мушкетик // НТЕ. – 2007. – № 5. – С. 4–10.

8. Оповідання Р. В. Чмихала / збір. В. Лесевич // Етнографічний збірник. – Л., 1904. – Т. 14. – 350 с.

9. *Сумцов М. Ф.* Дослідження з етнографії та історії культури Слобідської України. Вибрані праці / упорядкув., підготовка тексту, передмова, післямова та примітки М. М. Красикова. – Х. : Атос, 2008. – 558 с.

10. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским Русским географическим обществом. Юго-западный отдел. Материалы и исследования, собранные П. П. Чубинским. – СПб., 1872. – Т. 2 : Сказки мифические и бытовые. – 690 с.

11. *Хланта И. В.* Украинская социально-бытовая сказка : дис. ... канд. филол. наук / АН УССР. Институт искусствоведения, фольклористики и этнографии им. М. Т. Рильского. – К., 1976. – 213 с.